

Polszczyzna niejedno ma imię. Terytorialne, zawodowe i środowiskowe odmiany współczesnego języka polskiego

Przeciętny Polak, znający swój język ojczysty, potrafi posługiwać się jego kilkoma odmianami. Wybór konkretnej z nich zależy od tematu, sytuacji, okoliczności komunikacji, cech odbiorcy i relacji łączących go z nadawcą. Inaczej mówiąc: naszą komunikacją rządzi zasada stosowności, znana już od czasów starożytnych jako zasada *decorum*.

Już wiesz

Wskaż dwie osoby z twojego otoczenia, posługujące się polszczyzną, ale różniącą się od używanej przez ciebie. Wyjaśnij, na czym polegają te odmienności i z czego wynikają.

Odmiany języka

Język polski jest wewnętrznie zróżnicowany, co oznacza, że możemy wyodrębnić jego różne odmiany. Podstawową odmianą jest język ogólny, zwany też ogólnopolskim lub ogólną odmianą polszczyzny, która ma charakter uniwersalny i powinna być znana wszystkim

osobom mówiącym po polsku. Poszczególne odmiany wyróżnia się natomiast ze względu na rozmaite kryteria.

Najważniejsze kryteria odmiany polszczyzny:

1. **Kanał komunikacyjny** – odmiana mówiona (ustna) i pisana. Każda z nich może być realizowana w wariantach starannym i swobodnym.
2. **Terytorium** – dialekty, gwary i odmiany regionalne.
3. **Przynależność do grup środowiskowych** – socjolekty, profesjolekty, slangi (żargony).
4. **Style funkcjonalne** – sposoby kształtowania wypowiedzi uzależnione od sytuacji komunikacyjnej. Różnią się przede wszystkim cechami gramatycznymi (np. budową zdań) i doborem słownictwa. Najczęściej wyróżnia się styl potoczny, artystyczny, urzędowy (kancelaryjny, administracyjny) i naukowy. Często też wspomina się o innych stylach: publicystycznym, religijnym, biblijnym, retorycznym i popularnonaukowym. Ponadto style tekstów można podzielić na oficjalne (formalne) i nieoficjalne (nieformalne).

Dialekty i regionalizmy

Odmiany terytorialne języka polskiego to przede wszystkim dialekty i gwary, czyli warianty polszczyzny charakterystyczne dla mieszkańców wsi. **Dialekt** to język ludności wiejskiej obejmujący duży obszar kraju – cały region. Na terenie Polski można wskazać pięć dialektów: wielkopolski, małopolski, mazowiecki, śląski i kaszubski. Są też takie regiony, w których nie dominuje żaden z wymienionych dialektów, np. terytoria na zachodzie i północy Polski odzyskane po zakończeniu II wojny światowej. Na obszarach tych występują nowe dialekty mieszane.

Podział współczesnej Polski na dialekty

Wikimedia Commons/Aotearoa, licencja: CC BY-SA 3.0

Warto dodać, że jeden z wymienionych dialektów – kaszubski - ma podwójny status: traktuje się go również jako odrębny język. Z prawnego punktu widzenia określany jest jako język regionalny. Według Głównego Urzędu Statystycznego posługuje się nim obecnie ponad 100 tysięcy osób. Języka kaszubskiego można uczyć się w kilkudziesięciu polskich szkołach, a od 2005 roku istnieje możliwość zdawania matury z tego języka. Po kaszubsku wydaje się książki, czasopisma, odprawia się msze święte, a w niektórych gminach na Pomorzu został on wprowadzony do urzędów jako język pomocniczy. Obecnie na Kaszubach można też spotkać tablice informacyjne w dwóch językach – polskim i kaszubskim.

Kliknij, aby uruchomić podgląd

Tablica informacyjna w językach polskim i kaszubskim
domena publiczna

W obrębie jednego dialektu wyróżnia się kilka **gwar**. Pojęcia tego używa się w odniesieniu do języka mieszkańców kilku lub kilkunastu wsi (np. gwara jabłonkowska). Element językowy charakterystyczny dla danego dialektu i odróżniający go od innych dialektów to **dialektyzm**, a cecha leksykalna lub gramatyczna typowa dla poszczególnych gwar to **gwaryzm**.

Przykładem dialektyzmu, charakterystycznego dla Małopolski i Mazowsza, jest mazurzenie,

czyli wymawianie głosek *ż, sz, dż, cz*, jako *z, s, dz, c*, np. zamiast *żaba – zaba, szyja – syja, czapka – capka*.

W odniesieniu do mowy ludności niewykształconej poszczególnych miast używa się natomiast terminu **polszczyzna regionalna**, która różni się od ogólnej regionalizmami. Można je usłyszeć w mowie mieszkańców Poznania, Warszawy, Krakowa, miast Śląska czy Polski wschodniej. Przykładowo: mieszkańcy Krakowa używają zwrotu *wyjść na pole* zamiast ogólnopolskiego *wyjść na dwór*, a w Warszawie na targowisku można usłyszeć *Masz pan dyszkie?*, co oznacza *Czy ma pan dziesięć złotych?*. Różnice regionalne przed II wojną światową były też bardzo wyraźne w mowie mieszkańców Wilna i Lwowa – miast usytuowanych wówczas na wschodnich kresach Rzeczypospolitej.

Wszelkie odmiany terytorialne różnią się od języka ogólnego przede wszystkim słownictwem i fonetyką (wymową), w mniejszym stopniu odmianą wyrazów oraz budową zdań i sposobami tworzenia nowych wyrazów (słowotwórstwem). Terytorialne odrębności językowe są jednak coraz słabsze z powodu migracji ludności oraz wpływu mediów.

Do zrobienia (I)

Ćwiczenie 1.1

Oto fragment tekstu reprezentującego dialekt wielkopolski. odmianę języka. Wyróżnione wyrazy to nazwy owoców. Jak brzmią one w języku ogólnopolskim?

My, małe knajtry, nie chcieli mudzić czasu na klekoty kole stołu, ino zez kąta wizawis drzwiów do później na przystanek, wsiałem we w himbe i pojechałem na tę naszą działkę. Między kierzkami **świętojanek** też można sobie godnie pogarować — pomyślałem. Ale na miejscu czekała mnie niespodzianka. Otwieram uliczkę i ino raz szpycłem i od razu wiedziałem, że ktoś na działce pekił!

Bo tak: kierzki **angrystu** goluteńkie, po druzgowkach ani śladu i co mnie najbarzy ubodło — na drzewku kole altany ani jednej **aprykozy**!!! [...] Obejrzałem dokładnie miejsce zbrodni i doobkoła drzewka znojdłem pełno śladów małych gierek wew papciach na niskim korku.

Źródło: Kubel J., Blubry starego Marycha, Poznań 1987. Komplementa.

Ćwiczenie 2

Przeczytaj tekst Jana Miodka o gwarze śląskiej. Z czego mogą wynikać nieporozumienia w rozmowie Ślązaka z Dolnoślązakiem?

Dobiegła końca trzydniowa konferencja, której gospodarzem był mój polonistyczny instytut. Odprężony, zadowolony z jej organizacyjnego toku, powiedziałem do najbliższej współpracownicy: *Wszystko klapnęło!* – *A co się stało?* – zapytała z przestrachem koleżanka. W sekundzie się zorientowałem, że odmiennie interpretujemy formę *klapnąć*. Dla mnie wszystko klapnęło to tyle, co „wszystko zagrało, wszystko się powiodło”, dla niej – „wszystko zrobiło klapę, zbankrutowało, nie powiodło się”. Poróżniła nas słowotwórcza motywacja: ja skojarzyłem dokonaną postać czasownika *klapnąć* z podstawą *klapować* – „być w porządku, pasować”, koleżanka – ze znaczeniem „doznać niepowodzenia”, wywiedzionym od dosłownego: „paść bezwładnie, upaść” (zmęczony – klapnął na krzesło). Nie wykluczam,

że chwilowemu naszemu nieporozumieniu „pomógł” mój górnośląski rodowód. Tam *klapnąć* na pewno częściej jest używane w znaczeniu „pasować” niż „doznać niepowodzenia” (jednym z najpopularniejszych zwrotów niemieckich jest przecież radosne *alles klappt* – „wszystko klapuje, wszystko gra”, więc i tego wpływu na dialekt śląski wykluczyć nie można).

Ćwiczenie 3

W podanych zdaniach użyto wyrazów pochodzących z gwary podhalańskiej. Jakie jest ich znaczenie? Aby wykonać ćwiczenie, możesz skorzystać z następujących słowników:

- Jan Gutt-Mostowy, *Mały słownik podhalański – wybór góralskich wyrazów gwarowych*, wyd. III, Wrocław 2002;
- Stanisław A. Hodorowicz, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*, Nowy Targ 2004 i nast.;
- Juliusz Zborowski, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, oprac. i uzupeł. pod kierunkiem J. Okoniowej, Zakopane-Kraków 2009.

Na targowisku gazda sprzedawał **oscypki** i **grule**.

Wartko podążył na **wierch**, podziwiając po drodze **siklawę** i dorodne **smreki**.

Juhas za swoją pracę wolał dostać **dudki** niż **kierpce**.

Ćwiczenie 5

Z dowolnego zbioru felietonów lub opowiadań Stefana Wiecheckiego (Wiecha) wynotujcie przykłady elementów językowych typowych dla gwary warszawskiej.

Ćwiczenie 6

Przeczytaj podane zdania i wskaż te, w których występują formy regionalne bądź archaiczne.

1. a) W zimę byłem w Krakowie.
b) W zimie byłem w Krakowie.
2. a) Chodź do tata.
b) Chodź do taty.
3. a) Dzieci bawiły się na dworze.
b) Dzieci bawiły się na dworzu.
4. a) Razem z kolegą wyszliśmy porozmawiać na pole.
b) Razem z kolegą wyszliśmy porozmawiać na dwór.

Ćwiczenie 7

Obejrzyj jeden z poniższych filmów:

- „W ciemności”, reż. A. Holland,
- „Śmierć jak kromka chleba” lub „Perła w koronie”, reż. K. Kutz.

Określ, jaką odmianę terytorialną reprezentuje obejrzany przez siebie film, a następnie wynotuj z dialogów przykłady wyrazów przynależnych do wskazanej odmiany.

Ćwiczenie 8

W podanym tekście zaznacz kolorem wszystkie nazwy ziemniaka. Jakie gwary i odmiany terytorialne reprezentują te nazwy? W wykonaniu zadania pomocne mogą być informacje zamieszczone w [internecieOtwiera się w nowym oknie](#).

Grule, pyry, barabole
Gbur Teodor pod regłami
Karmi króla komperami,
Stary Karlik perki tuli
I rolady robi z gruli,
A Laurenty z miną hardą
Kroi pyry halabardą.
Prot roluje parasole
I obiera barabole,
Karolina w aureoli
Kartofelki solą soli,
A kto miewa z r kłopoty,
Niech się bierze do roboty.

Ćwiczenie 9

Korzystając z zasobów [internetuOtwiera się w nowym oknie](#), wysłuchaj modlitwy *Ojcze nasz* odmówionej w języku kaszubskim. Wskaż różnice między wersją dialektalną a ogólnopolską.

Socjolekty

Socjolekt (inaczej gwara środowiskowa) to odmiana języka narodowego ograniczona do konkretnej grupy społecznej. Wszystkich jej członków łączą pewne więzy społeczne, np. wiek, wykonywany zawód, wspólne hobby i zainteresowania, kultywowanie podobnych wartości. Na tej podstawie można wyróżnić m.in. socjolekty: młodzieżowy, studencki, żołnierski, wędkarzy, kulturystów, kibiców piłkarskich, miłośników zegarków. Socjolekty sprzyjają wyrażeniu ekspresji, a także spajają członków grupy. Ponadto posługiwanie się socjolektem ułatwia człowiekowi identyfikację z określonym środowiskiem.

Szczególne miejsce wśród socjolektów zajmują odmiany typowe dla poszczególnych grup zawodowych, czyli **profesjolekty**, np. charakterystyczne dla prawników, lekarzy, marynarzy, bankowców, informatyków, górników. Od języka ogólnego różnią się one słowami, nazywanymi profesjonalizmami, które – w odróżnieniu od specjalistycznej terminologii – używane są w nieoficjalnych kontaktach zawodowych.

Ponadto należy wyróżnić **żargony** (slangi), czyli odmiany językowe środowisk działających nielegalnie, np. przestępców, więźniów czy narkomanów. Podstawową funkcją slangów jest utajnienie komunikacji. Niektóre wyrazy slangowe przedostają się jednak do polszczyzny potocznej, czego przykładem jest zwrot *dać cynk* (ostrzec, zawiadomić), używany dziś w komunikacji nieoficjalnej, a wywodzący się z żargonu przestępców.

Do zrobienia (II)

Ćwiczenie 10.1

Ćwiczenie 10.2

zadanie interaktywne

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 10.3

Zgromadźcie jak najwięcej - używanych w gwarze młodzieżowej - nazw:

- a) ocen szkolnych,
- b) przedmiotów szkolnych.

Ćwiczenie 10.4

Zapytaj rodziców lub opiekunów o - znane im z czasów szkolnych - młodzieżowe określenia:

- a) ocen szkolnych,
- b) przedmiotów szkolnych.

Ćwiczenie 10.5

Przeczytaj tekst zapisany w gwarze przestępczej, a następnie:

- a) Wskaż cechy użytego socjolektu i charakterystyczne dla niego słowa.
- b) Nie zmieniając treści, przeredaguj tekst, tak by reprezentował on odmianę ogólnopolską.

Siema Ziomek!

Wyknajam na wolę. Miałem wagę i załapałem się na warunek. Peniam o moją starą i Salaję i Dziobusia. Kumam wiarę, że mi pomożesz. Smuga do Zośki poszła. Ponawijaj z nią i truknij że startuję na nowo. Siema Jasiak

Źródło: E. Kołodziejek, Człowiek i świat w języku subkultur*, Szczecin 2006, s. 50*.

Ćwiczenie 10.6

Określ, z jakiego slangu pochodzą popularne w socjolekcie młodzieży czy w polszczyźnie potocznej wyrazy:

kumać, jarzyć, brehtać, świrować, nawijać, kimać, chajtnąć się, kibel, zadyma, siema.

Ćwiczenie 10.7

Słowa wymienione w poprzednim ćwiczeniu zastąp wyrazami oficjalnymi.

Ćwiczenie 10.8

Przeczytaj tekst Bartka Chacińskiego i odpowiedz na pytanie: Jaką opinię (pozytywną czy negatywną) na temat socjolektu hip - hopu wyraża autor? Uzasadnij swoje stanowisko.

Język polski napędza popularność hip-hopu, a hip-hop pcha do przodu język polski – od ponad dwudziestu lat.

Ćwiczenie 10.9

Za pośrednictwem [internetu](#) **Otwiera się w nowym oknie** wysłuchaj wykładu Jana Miodka na temat polszczyzny najmłodszych pokoleń. Następnie wykonaj poniższe polecenia.

- a) Zanotuj autorów i tytuły słowników gromadzących słownictwo najmłodszych pokoleń.
- b) Podaj cztery cechy polszczyzny najmłodszych pokoleń.
- c) Podaj pięć przykładów skracania wyrazów przez młodzież.
- d) Podaj przykłady popularnych zapożyczeń z języka angielskiego.
- e) Przedstaw poglądy profesora Miodka na temat luzu w języku.

Ćwiczenie 10.10

Jeśli należysz do grupy społecznej, której członków łączy jakieś hobby, przygotuj słownik (wyrazy wraz z objaśnieniami) socjolektu tej grupy.

Odmiany stylowe polszczyzny

W zależności od sytuacji komunikacyjnej posługujemy się różnymi odmianami stylowymi polszczyzny. W centrum tego systemu znajduje się styl potoczny, który dominuje w naszych wypowiedziach. Uczniowie, studenci, nauczyciele i wykładowcy obcuja z tekstami naukowymi lub popularnonaukowymi, petenci i obsługujący ich urzędnicy – z kancelaryjnymi, czytelnicy literatury – z artystycznymi, wierni uczestniczący we mszy świętej i nabożeństwach – z religijnymi, a czytelnicy prasy – z publicystycznymi. Scharakteryzujmy poniżej najważniejsze style funkcjonalne polszczyzny.

Styl potoczny – w szerszym rozumieniu postrzegany jest jako neutralna odmiana polszczyzny, służąca porozumiewaniu się w codziennych sytuacjach życiowych, np. w domu, między członkami rodziny i znajomymi. Tak pojmowaną potoczność cechuje zdroworozsądkowe ujęcie tematu, konkretność, a także spontaniczność wypowiedzi i antropocentryzm (człowiek w centrum świata). Obejmuje ona środki używane powszechnie przez większość osób. W węższym znaczeniu potoczność utożsamia się z elementami ekspresywnymi, kolokwialnymi, rubasznymi, brakiem staranności, niedbałością, fragmentarycznością i eliptycznością, dopuszczalnymi wyłącznie w sytuacjach nieoficjalnych.

Styl urzędowy stosowany jest w sytuacji komunikowania się przedstawicieli urzędu lub instytucji z obywatelem (petentem) albo określoną grupą obywateli. Najważniejsze cechy tego stylu to:

- oficjalność,
- precyzja, osiągana dzięki terminologii, wyrazom fachowym, które w tym stylu nazywane są kancelaryzmami (np. *zleceniobiorca*, *powództwo*, *absencja chorobowa*, *być obowiązany*, *dokonać otwarcia*, *zakład pracy*, *ewidencja gruntów*, *rachunek oszczędnościowo-rozliczeniowy*),
- bezosobowość, przejawiająca się w stosowaniu imiesłowów przysłówkowych, form bezosobowych zakończonych na *-no*, *-to* (*zarządzono*, *wykonano*), a także konstrukcji z *się* (*informuje się*, *odwołuje się*, *stwierdza się*, *nie dopuszcza się*),
- schematyzm,

- dyrektywność, czyli zobowiązanie odbiorcy do wykonywania określonych czynności; w stylu urzędowym pojawiają się liczne nakazy, zakazy, pozwolenia, stąd częste są takie wyrazy, jak: *należy, trzeba, nie powinien, jest zakazane*, oraz zdania typu: „Przejdźcie przez tory surowo wzbronione”; „Po otrzymaniu wezwania należy niezwłocznie stawić się w urzędzie”.

Styl naukowy – charakterystyczny jest dla tekstów naukowych, zarówno mówionych (np. wykład, referat), jak i pisanych (np. artykuł naukowy, rozprawa naukowa). Najważniejsze właściwości tego stylu to: abstrakcyjność, ścisłość, logiczność i obiektywizm, realizowane za pomocą takich środków językowych, jak: terminy naukowe (czyli wyrazy używane w danej dziedzinie nauki), którymi często są neologizmy lub internacjonalizmy (wyrazy mające takie samo znaczenie w różnych językach), pojęcia abstrakcyjne zakończone na *-ość, -anie, -enie*, zdania wielokrotnie złożone, zwłaszcza złożone podrzędnie i wypowiedzenia rozwinięte, liczne spójniki wskazujące na relacje (*zatem, jak również, jednak, iż, ponieważ*). Ponadto pojawiają się wyrazy i wyrażenia o funkcji metatekstowej, komentujące tekst główny i go organizujące, np. *na początku, reasumując, przejdźmy teraz do, z przeprowadzonej analizy wynika, że*. W tekstach naukowych występują przypisy, cytaty, wykresy, tabele i bibliografia. Obszerniejsze prace, a więc rozprawy, często są podzielone na rozdziały, podrozdziały, paragrafy i punkty.

Styl artystyczny to odmiana języka używana w literaturze, w której dominuje funkcja poetycka, co oznacza, że tekst zwraca uwagę nie tylko na swą treść, lecz także na formę. Użyte środki językowe podporządkowane są zatem celom estetycznym, ponieważ autorzy, choć korzystają z zamkniętego zbioru środków konwencjonalnych, to w konkretnym tekście wykorzystują je w twórczy, oryginalny sposób. Stąd obecność metafor i innych środków stylistycznych, a także wieloznaczność wypowiedzi reprezentujących styl artystyczny.

Do zrobienia (III)

Ćwiczenie 11.1

Ćwiczenie 11.2

zadanie interaktywne

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 11.3

Oceń, w których sytuacjach posłużono się niewłaściwą odmianą lub nieodpowiednim stylem języka, a następnie popraw błędne zdania.

- Ciotka do swojej czteroletniej siostrzenicy: *Martusiu, zdejmij kapciuszki i wskakuj do łóżeczka.*
- Petent do urzędniczki: *Kochanieńka, bądź tak uprzejma i zerknij no na ten dowodzik wpłaty.*
- Żona do męża: *Czy przeprowadziłeś już kontrolę w lokalu, który zamierzamy użytkować?.*
- Koleżanka do koleżanki na przerwie: *Oglądałam wczoraj super film. Mówię ci, naprawdę rewelacja.*
- Uczennica do nauczycielki: *Niech mnie pani zwolni z lekcji, bo rozbiera mnie jakieś koszmarne chorobsko.*
- Uczeń do egzaminatora podczas matury: *Zastrzelił mnie pan profesor tym pytaniem.*
- Klientka do fryzjerki: *Proszę mnie dziś ostrzyć tak samo świetnie, jak zrobiła to pani*

miesiąc temu.

h) Pacjent do lekarza: *Panie doktorze, odczuwam silny ból w lewym przedramieniu.*

i) Ojciec do trzyletniego syna: *Staszku, nie mogę się dziś z tobą bawić, bo odczuwam silny ból w lewym przedramieniu.*

j) Nauczycielka do uczniów w czasie lekcji w obecności zaproszonego gościa: *Bardzo proszę o spokój. Nie róbcie mi siary przed obcymi.*

Ćwiczenie 11.4

Ćwiczenie 11.5

zadanie interaktywne

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 11.6

Zapoznajcie się z regulaminem waszej szkoły, a następnie wypiszcie z niego wyrazy i sformułowania, które świadczą o:

a) dyrektywności,

b) bezosobowości,

c) precyzji,

d) szablonowości stylu.

Ćwiczenie 11.7

Znajdź w internecie przykładowe CV. Wzorując się na wybranej formie, przygotuj własne CV.

Ćwiczenie 11.8

Zacytowane wcześniej fragmenty artykułu Jana Miodka o gwarze śląskiej potraktujcie jako pretekst do dyskusji na temat: „Wielość odmian i wariantów języka źródłem nieporozumień wśród osób posługujących się językiem polskim”.